

Introducing the Written Version of ‘Monazere-y-e Goharhā’ (Debate of Jewels): the Unique Goharnāme in the Form of Debate and the Most Comprehensive Persian Prose Debate

Ehteram Rezaee*

Sekineh Gholampour Dehaki**

Abstract

In the treasury of Persian manuscripts, there are many books on the subject of mineralogy under the name of ‘Javāhir-nāmeḥ’ or ‘Marifat-al-jawāhir’. The subject of jewelry is the introduction of gems, the description of traits, types, mines, flaws, maintenance methods, their medical properties and prices, and even the recognition of some of the least valuable gems, metals, and sometimes perfumes. Similar to other works in the field of natural sciences, they are written in a scientific, simple and fluent prose and their contents involve repeated themes adapted from ‘Al- Jamāhir’ and ‘Javāhir nāmeḥ’ by AbuRayhān Al-Biruni and Nezāmi, respectively. A unique version of ‘Monazere-y-e Goharha’ (Debate of Jewels), which is held in the Islamic Consultative Assembly Library, is written in a completely different style. Its unknown author has used an inventive format of debate to introduce twelve jewels. In this way, he/she has shifted from a scientific style to a narrative and attractive one and has created the most comprehensive Persian prose debate. It’s exact and, sometimes, unique information about some jewels and their Indian synonyms have added to the distinctiveness of the work.

Introduction

The Jewels’ Debate is the 4th part of a collection with record index of 492597 and recognition No. of ۵۶/۵ which is bestowed by Commander Majid Firouz (Nasir-ul-Dolah) to the library of Islamic Consultative Assembly. This book is compiled in small square format of 12/5×20 sizes. Its cover is a one-fold red color one with vermeil titles within the book. Its lines and pages are written in different Nastaliq and broken Nastaliq calligraphy styles. The monograph constitutes 141-160 pages of the collection and is written in broken Nastaliq style. Similar to other monographs, each page involves 14 lines and all pages have Rekahah (footnotes). Within the text, there are vermeil signs of comma, dash and three triangular commas.

About the Author

Unfortunately, some parts of the preface and some pages of the debate itself are lost. Because of this, we have no correct information about the book’s name and its writing date or reason. But, the author’s exact information about the types of jewels and their Indian equivalents, citing some Hadiths about stones from Imams (religious leaders) and his/her reference to ‘General Peace’ (which is more related to Akbar Shah Gurkani), suggest that he/she has been an Iranian Shiite who has emigrated to India during the Safavid Dynasty and has spent most part of his/her life over there.

The writing features of the work, especially frequent use of incomplete verbs such as ‘Kardeh’ and ‘Rafteh’ instead of ‘Kardeh ast’ and ‘Rafteh ast’, the Indian equivalent of some words, using of the term ‘General Peace’, and its recommendation, and, particularly, exact information about stones and their traditional names, make us admit that the work is written during the 11th century.

Discussion

The narrative style and debate like the structure of the work and its literary tune make it thoroughly different from the other works written in this field. The author’s use of the narrative language and debate makes the work a pleasant and attractive one. The debate is a method to convince audiences (readers), so its implementation increases the author’s success level in drawing readers’ attention to his/her work and the speech impact. This way, the author personifies jewels. These abstract and

* Assistant Professor of Payame Noor University, Iran.

** Department of Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Joybar Branch, Mazandaran, Iran.

unreal characters, all of which are formed within the author's mind, determine the narration progress by their speeches.

The debate includes 12 distinct parts. In each part, the author, also as the narrator, describes one jewel's features and its types. The described jewels include crystal, jade, opal, turquoise, cats-eye, ruby, emerald, sapphire, pearl, and coral. Toward the end of the last part, when the debate reaches its peak, and insults are emerged, a heavenly voice is heard. It advises and reproaches jewels and talks about their essence unity and invites them to General Peace. The narrator follows that heavenly voice. Unfortunately, the next pages are lost and the debate is incomplete.

Conclusion

Totally, this work is valuable because of its use of narrative structure. Also, from the subject perspective, there are exact and detailed information about types of jewels, their Indian equivalents, verses, and hadith about jewels, all of which add to its content richness.

Keywords: Gem, Gemology (Marifat-al-Jawāhir), Text Correction, Written Manuscript, Debate

References

1. Afshar, I (Ed.) (1977). *Goharnameh Sultani*. Farhang-e Iran Zamin Publications.
2. Afshar, I. (Ed.) (2005). *JavahirNameh Nezami*. Tehran: Miras-e-Maktoob.
3. Afshar, I. (Ed.) (2008). *Arayes-ul- Javahir va Nafaes-ul-Atayeb (Jewelry, Tile & perfumes)*. Alamei Publications.
4. Baharzadeh, P. (2000). Sadr-ul-din Dashtaki SHirazi, Life, Works and Philosophical Opinions. *Articles and Surveys*, 66, 139-159.
5. Danaei, M. (1998). *Dictionary of Gemology*. Tehran: Abedzadeh Culture Institute.
6. *Debate of Jewels*. Manuscript, Record Index: 492597, the Islamic Consultative Assembly's library.
7. Estaji A., & Firoozian Poor Esfahani, A. (2012). Punctuation evolve in Persian calligraphy. *2nd National Congress on Literal Criticism*, 274-300.
8. Fazel, M. (1993). An Inventory of lithology Books or Science of Stones. *Journal of Faculty of Literature and Humanities*, 31(8), 734-760.
9. Goudarzi, B. (2010). Sifa'at-ul-Javahir written by Najmuddin Eskandar Amoli. *The heritage mirror*, 7(1), 292-325.
10. Jafari, S. et al. (2012). An Introduction to Javahirnameh written by Mohammad Ibn Mobarak Shah GHazvini. *Literal Searches*, 179, 45-64.
11. Nasir al-din al-Tusi (1929). *Tansukh Nameh-i Ilkhani*. Correction and preface by: Modarres Razavi, Tehran: Bonyad-e-Farhang-e-Iran Pub (Zar printing house).
12. Safari Agh Ghaleeh, A. (2012). *Noskheh Shenakht*. Tehran, Miras-e-Maktoob.
13. Razavi Behabadi, S. A. (Ed.) (1997). *Dastor-e- Dabiri*. Yazd: Behabad Publications.
14. Tajlil, J. (2000). *Rhyme and Meter*. Tehran: Sepehr-e-Kohan.
15. Zavash, M. (1970). *Mineralogy in Ancient Iran*. Bonyad-e-Farhang-e-Iran Pub.

فصل نامه متن شناسی ادب فارسی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم

شماره دوم (پیاپی ۶۶)، تابستان ۱۳۹۹، صص ۱۱۵-۱۳۱

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۱/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۵/۲۳

Doi: [10.22108/RPLL.2019.115848.1470](https://doi.org/10.22108/RPLL.2019.115848.1470)

معرفی نسخه خطی مناظره گوهرها

گوهرنامه‌ای بی‌مانند در قالب مناظره و مفصل‌ترین مناظره منثور فارسی

احترام رضایی* - سکینه غلام‌پور دهکی**

چکیده

در گنجینه نسخ خطی فارسی، متون بسیاری در موضوع علم کانی‌شناسی وجود دارد که اغلب با نام «جواهرنامه» یا «معرفة الجواهر» معرفی می‌شود. در این متون به معرفی گوهرها، شرح صفات، انواع، معادن، عیوب، روش نگهداری، خواص طبی و قیمت آنها و حتی شناخت برخی سنگ‌های کم‌ارزش، فلزات و گاهی عطریات و ... پرداخته شده است. نثر گوهرنامه‌ها معمولاً روان و ساده و علمی و از نظر محتوا نیز بیشتر، مطالبی تکراری دارد که برگرفته از الجواهر فی الجواهر ابوریحان بیرونی و جواهرنامه نظامی است. مناظره گوهرها رساله‌ای است که نسخه منحصر به فرد آن در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود. این اثر تنها جواهرنامه‌ای است که شیوه‌ای کاملاً متفاوت دارد. نویسنده گمنام اثر در شیوه‌ای ابداعی با استفاده از قالب مناظره به معرفی دوازده گوهر، ویژگی‌ها و انواع آنها پرداخته است. در واقع به کمک ساختار مناظره و لحن روایی، این گوهرنامه از اثری علمی و خشک به اثری داستان‌گونه، پویا، جذاب و دلنشین تبدیل شده که مفصل‌ترین مناظره منثور فارسی است. از نظر محتوای گوهرشناسی نیز اطلاعات دقیق و گاهی ویژه درباره برخی گوهرها ارائه داده است؛ همچنین ذکر معادل هندی برخی از انواع آنها بر تمایزات اثر افزوده است.

واژه‌های کلیدی

گوهر؛ گوهرشناسی (معرفة الجواهر)؛ تصحیح متن؛ نسخه خطی؛ مناظره

مقدمه

پیشرفت و ترقی جامعه زمانی ممکن خواهد بود که اهل آن جامعه با آگاهی از پیشینه تاریخ تمدن خود، به

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام‌نور، ایران (نویسنده مسؤول) em12_rezaee@yahoo.com

** استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد جویبار (مازندران)، ایران ghsekineh@yahoo.com

خودباوری فرهنگی برسند؛ آثار علمی و فرهنگی گذشتگان خود را با بینشی علمی و انتقادی تحلیل کنند و قوت‌ها و ضعف‌های آنها را بشناسند. این امر ضرورت تصحیح و نقد متون کهن را آشکار می‌کند.

بخش عظیمی از نسخ خطی ما در علوم مختلف از جمله کانی‌شناسی نوشته شده است. طاش کبری‌زاده در *مفتاح السعاده*، گوهرشناسی را از فروع علم طبیعی شمرده است (طوسی، ۱۳۴۸: هفت و هشت).

در متون گوهرشناسی مراد از گوهر «گوهرها، کانی‌ها و یا بلورهایی‌اند که نظر انسان را به سبب رنگ خوش و یا پدیده‌های نوری مثل درخشش و شفافیت به خود معطوف می‌کنند؛ ولی اهمیت آنها بیشتر برای داشتن رنگ خوش، سختی زیاد و در ضمن کمیاب بودن آنهاست. بر این اساس، واژه «شناسی» نیز به معنی دانش گوهرها یا دانش سنگ‌های گرانبها و بخشی از کانی‌شناسی است» (دانایی، ۱۳۷۶: ۱۸). در گذشته، گوهرشناسان معمولاً یا اهل تجارت بودند و به جنبه‌های زینتی این آثار توجه می‌کردند و یا از جمله اطبا بودند که به خواص گوناگون طبی سنگ‌های قیمتی توجه داشتند؛ در نتیجه به شناخت سنگ‌ها و گوهرها و تألیف گوهرنامه می‌پرداختند.

جوهرنامه‌ها نیز مانند دیگر متون علوم طبیعی معمولاً از نظر نگارشی به نثری روان، ساده و علمی نوشته شده است و ساختاری مشابه هم دارد. گاهی نیز که نویسنده تعلقات ادبی داشته، تنها در دیباچه یا مقدمه نثری ادیبانه به کار برده است. از نظر محتوا و درون‌مایه بیشتر این آثار مطالبی تکراری دارد که برگرفته از *الجواهر فی الجواهر ابوریحان بیرونی* و *جوهرنامه نظامی* است. در این بین، *مناظره گوهرها جوهرنامه‌ای با شیوه‌ای کاملاً متفاوت در قالب مناظره و نثر مصنوع است؛ به طوری که بیشتر از آنکه از نظر گوهرشناسی اهمیت داشته باشد؛ اهمیت ادبی دارد. وجه تمایز اصلی این اثر، به جز امتیازات محتوایی آن بر دیگر گوهرنامه‌ها، در استفاده از شیوه مناظره، نثر مصنوع و لحن دلنشین روایی به جای زبان ساده و علمی است.*

پیشینه پژوهش

سال‌هاست کار تصحیح متون دست‌نویس در کشور رواج یافته است؛ اما فراوانی این آثار و پراکندگی مکانی آنها موجب شده است که هنوز نسخه‌های ارزشمند و تصحیح‌نشده بسیاری در موزه‌ها و کتابخانه‌ها باقی بماند. *مناظره گوهرها* از جمله این آثار است که به تازگی نگارندگان این مقاله آن را تصحیح و شرح کرده‌اند. ابتدا و انتهای این نسخه دچار افتادگی است و به همین سبب نام دقیق اثر و نویسنده آن مشخص نیست؛ همین امر موجب شد تلاش ما برای یافتن نشانه و پیشینه‌ای از اثر و نویسنده آن در تذکره‌ها و متون تاریخ ادبیات بی‌حاصل بماند. این پژوهش در بین آثار علمی - ادبی معاصر نیز نخستین مقاله‌ای است که به این مناظره، معرفی و تصحیح آن می‌پردازد.

بحث

معرفی نسخه

رسالة *مناظره گوهرها* بخشی از یک مجموعه با شناسه رکورد ۴۹۲۵۹۷ و شماره بازیابی ۵۶/۵ است که تیمسار مجید فیروز (ناصرالدوله) آن را به کتابخانه مجلس شورای اسلامی هدیه کرده است. این مجموعه در قطع نیم‌خستی در سایز ۱۲/۵ در ۲۰ وصالی شده است و دارای تزئینات جلد قرمز یک‌لا و عنوان‌های شنگرف در متن رسالات است. خطوط این رسالات با چند قلم نستعلیق و شکسته نستعلیق متفاوت نوشته شده است. نوع کاغذ در آنها مختلف است و تاریخ تحریر دقیق رسالات مشخص نیست.

رسالات این مجموعه عبارت است از:

رساله اول: پرسش‌های اسکندر میرزا، حاکم شیراز، از سید شریف و جواب آنها که تا صفحه ۳۲ ادامه دارد. این بخش با خطی خوش است و هر صفحه پانزده سطر دارد؛ این قسمت از بخش‌های دیگر کتاب تازه‌تر به نظر می‌رسد. رساله دوم: *اوصاف الاشراف* از صفحه ۲۴ تا ۸۴ مجموعه را شامل می‌شود. در پایان *اوصاف الاشراف*، تاریخ کتابت رساله ۲۰ شهر رمضان سال ۱۰۶۵ (حدود نیمه قرن یازدهم) دیده می‌شود. خط این فصل با فصل اول متفاوت است. ریز نوشته شده است و در هر صفحه آن ۱۹ سطر وجود دارد. رساله سوم: این رساله درباره موضوعات عرفانی است. از صفحه ۸۴ تا صفحه ۱۳۶ نسخه را در بر گرفته است. گاهی کاتب با بی‌حوصلگی پیش رفته؛ به طوری که در برخی صفحات واژه‌ها بدون نقطه نوشته شده است. صفحات آغاز این بخش افتاده است.

رساله چهارم: *مناظره گوهرها یا گوهران* از صفحه ۱۴۱ شروع می‌شود و تا صفحه ۱۶۰ ادامه دارد. خط این بخش شکسته نستعلیق است. در هر صفحه ۱۴ سطر نوشته شده است. صفحات مانند رسالات قبلی رکابه دارد. ^۱ گویا مختصر بودن حجم این مناظره و قرار گرفتن آن در انتهای این مجموعه باعث شده است تا از چشم محققین غایب بماند. *مناظره گوهرها* دارای حاشیه‌نویسی با نشان «له» و بدون نشان است. حواشی اغلب شامل معنی لغات دشوار، اسم‌های انواع گوهر یا توضیحی درباره آنهاست. در موارد متعدد نیز معادل هندی نام برخی از جواهرات یا توضیحی درباره آنها در زبر یا زیر کلمات متن یا حواشی به شنگرف نوشته شده است. در چند مورد هم بخش‌های جاافتاده از متن در حاشیه نوشته شده است؛ این موارد با خطی هم‌رنگ متن اثر و با همان قلم نوشته شده است. به نظر می‌رسد نویسنده متن اثر و حواشی یک نفر باشد. حاشیه برگ نخست وصالی شده و همه برگ‌ها اثر رطوبت دارد.

متأسفانه قسمتی از بخش آغازین دیباچه و نیز صفحه یا صفحاتی از آخر مناظره افتاده است. این افتادگی موجب شده است اطلاعات دقیقی درباره نام اثر، مؤلف، تاریخ تألیف یا تحریر و سبب تألیف در اختیار نداشته باشیم. البته در حاشیه صفحه آخر، یادداشتی از شخصی به نام «غلامحسین» دیده می‌شود. در این یادداشت چنین آمده است: «در سوم ذوالقعدة الحرام ۱۳۵۰ هجری قمری مطابق اسفند ماه ۱۳۱۰ هجری شمسی این نسخه را آقای نور علی علیخان شیبانی نصرت الممالک فرزند دل‌بند مرحوم فتح‌الله خان شیبانی ادیب ادب و فاضل و دانشمند معروف بر سیل یادگار برای بنده فرستادند». گویا همین مرقومه باعث شده است در کتابخانه مجلس در معرفی نسخه، تاریخ کتابت اثر، قرن سیزدهم ذکر شود.

زاوش در کتاب *کانی‌شناسی در ایران قدیم* درباره سنگ‌های قدیمی نوشته است: «متأسفانه از قرن یازدهم به بعد کتابی درباره سنگ‌های قیمتی نوشته نشده و یا دست‌کم من نتوانستم دسترسی بدان پیدا کنم ... ؛ ولی از سفرنامه‌های مسافری خارجی که در این دوره به ایران آمده و خاطرات سفر خود را نوشته و گاه‌گاهی اشاره به نام مواد معدنی و سنگ‌های قیمتی نموده‌اند، چنین استنباط می‌شود که حتی نام سنگ‌ها از این دوره به بعد تغییر کرده و اصطلاحات تازه‌ای جایگزین اصطلاحات قدیمی گردیده است. در عین حال اطلاعات جواهرسازان نیز رفته‌رفته درباره شناسایی سنگ‌های قیمتی و نام آنها کاهش یافته؛ به طوری که جواهرسازان امروز به قسمت اعظم نام‌های فارسی سنگ‌های قیمتی که در سابق در ایران رواج داشته به هیچ وجه آشنا نیستند» (زاوش، ۱۳۴۸: ۳۲-۳۳).

نظر مهندس زاوش و نیز ویژگی‌های نگارشی متن به‌ویژه استفاده مکرر نویسنده از افعال ناقص مانند «کرده» و «رفته» به جای «کرده است» و «رفته بود»، ذکر معادل هندی برخی لغات، کاربرد اصطلاح «صلح کل» و دعوت به آن ^۲

به ویژه اطلاعات دقیق ارائه شده از انواع سنگ‌ها و اسم‌های قدیمی آنها و ... احتمال قرن یازدهم را برای زمان تألیف اثر قوت می‌بخشد.

مناظره گورها شامل دو بخش اصلی است: دیباچه و متن اثر. در دیباچه، نویسنده تصویری از راسته بازار جواهرات اصفهان را برای مخاطب خود به تصویر می‌کشد و از گورها و سنگ‌هایی مانند گوهر شیچراغ، نیلم، یاقوت بهرمانی، در غلطان، بیجاده، پادزهرهای حیوانی و جمادی، جمست، جزع یمانی، دهنه و ... نام می‌برد و ضمن توصیف تک‌تک آنها «براعت استهلال» زیبایی ایجاد می‌کند. سپس در آخر دیباچه با جملات زیر، در نقش راوی داستان وارد متن مناظره می‌شود:

«با خود گفتم ساعتی با این پاک گوهران بنشین و از نزهت و طراوت‌شان گل فرح برچین ... به این قصد دیده گشادم و چشم را به آب جواهر آب دادم» (نسخه خطی، صفحه ۱۴۲ مجموعه).

نویسنده در متن اصلی در دوازده عنوان از زبان دوازده گوهر به توصیف آنها پرداخته است. عنوان سخن هریک از گورها مصراع‌ی به قلم قرمز (شنگرف) است و اغلب، هر دو مصراع یک قافیه دارد و در وزن‌هایی نزدیک به هم (البته با اختیارات شعری بسیار) سروده شده است. در واقع نویسنده با این عنوان‌ها بخش‌های مختلف رساله را از یکدیگر جدا کرده است. این عنوان‌ها عبارت است از:

۱. مدح خود چون می‌کند بلور بین؛
۲. مدح یشب و ذم بلور است این؛
۳. ذم یشب اینجاست و مدح عقیق؛
۴. ذم این با مدح فیروزه رفیق؛
۵. ذم فیروزه است و مدح عین هر؛
۶. ذم عین‌الهر و مدح لعل بین؛
۷. ذم لعل است و زمرد را ثنا؛
۸. ذم آن و مدح نیلم شد بنا؛
۹. ذم نیلم مدح الماس است این؛
۱۰. ذم ماس و مدحت یاقوت بین؛
۱۱. ذم یاقوت است و مدح در دگر؛
۱۲. ذم در و مدحت مرجان نگر.

رسم الخط نسخه

مهم‌ترین ویژگی‌های کتابت این اثر عبارت است از:

۱. در همه جا «گ» به صورت «ک» نوشته شده است؛ مانند جلوه‌گر (جلوه‌گر)، نظارکیان (نظارگیان)، جکرکون

(جگرگون)، جگرکوشه (جگرگوشه)، فرنکی (فرنکی).

۲. در مواردی «چ» به صورت «ج» نوشته شده است: چراغ (چراغ)، می جربد (می چربد)، جندین (چندین).

۳. حرف «پ» گاهی به صورت «ب» نوشته شده است: بلندبروازیست (بلندپروازیست)، بنجه (پنجه)، برده (پرده).

۴. نوشتن «ای» نکره یا وحدت پس از کلمات مختوم به «ها»ی غیرملفوظ: لحظه (لحظه‌ای)، فراموش کرده (فراموش کرده‌ای) و یا آوردن «ای» نکره یا وحدت به صورت «ء»: از رشک آن دل سیاه شده (ای)، و از حسدش سراپا زهر گشته (ای).

۵. وجود غلط‌های املائی مانند کنگر (به جای کنگره)، ساعقه (به جای صاعقه)، درپوزه (به جای دریوزه)، ألا (به جای آن لا - در متن حدیث).

۶. استفاده از شکل عربی لغات نیز دیده می‌شود؛ مانند نوشتن «اطاعت» به شکل «اطاعه» و «صورت» به شکل «صوره» و نیز شکل عربی کلمات غیرعربی مانند نوشتن «لاجورد» به جای «لاژورد»، «ماس» به جای «الماس»، «ساذج» به جای «ساده».

۷. حذف «ها»ی بیان حرکت: در متن مناظره، «ها»ی بیان حرکت هنگام جمع بستن با نشانه «ها»ی جمع حذف شده است؛ مانند مرواریدریزها (مرواریدریزه‌ها)، چشم‌های آب حیوان (چشمه‌های آب حیوان)، قطرها (قطره‌ها).

۸. تشتت در نوشتن مد در آ، گاه به صورت «آ» و گاهی نیز بدون مد به صورت «ا» نوشته است: آفتاب (آفتاب)، آهنین (آهنین)، باب طهارت (به آب طهارت).

۹. جدا و پیوسته نویسی کلمات: «ب» در همه متن به کلمه بعد آن متصل شده است؛ مانند بانجمن (به انجمن)، بصیح (به صبح)، بکشتی (به کشتی)، بگشاده‌رویی (به گشاده‌رویی).

«می» در اغلب موارد متصل و گاهی جدا از فعل کتابت شده است؛ مانند می‌بالد، میکشد، میچربد.

«است» اغلب بدون همزه و متصل به کلمه قبل تحریر شده است؛ مانند بیرنگست، غفلتست.

موارد دیگر سرهم‌نویسی مثل هم‌رکابیش (هم‌رکابیش)، شبچراغ (شب‌چراغ)، هم‌رنگیش (هم‌رنگیش).

۱۰. حذف همزه در کلمات عربی؛ مانند لولوی (لؤلؤی)، اسفل (أسفل)، اقویا (اقویاء).

۱۱. ذکر همزه به جای «ی» در کلمات فارسی: گشاده‌روئی (گشاده‌رویی)، شره‌افزائی (شره‌افزایی)، مائیم (ماییم).

۱۲. بی‌نقطه نوشتن برخی کلمات: در گذشته بیشتر علما و اهل ادب و تحریر استفاده از نقطه را توهین به فهم خواننده می‌دانستند. در دستور دبیری آمده است: «در نامه اعراب و نقطه ننهند الا به جایگاه اشتباه ... اما بی‌عذری نقطه و اعراب نهادن، منسوب کردن مکتوب‌الیه باشد به جهل» (میهنی، ۱۳۷۵: ۶). البته بی‌حوصلگی یا سهل‌انگاری کاتبان را نیز می‌توان به این دلیل افزود. کاتب در مناظره گوهران گاهی حروف یا کلمه یا کلمات نقطه‌دار را بدون نقطه نوشته است.

نشانه‌گذاری

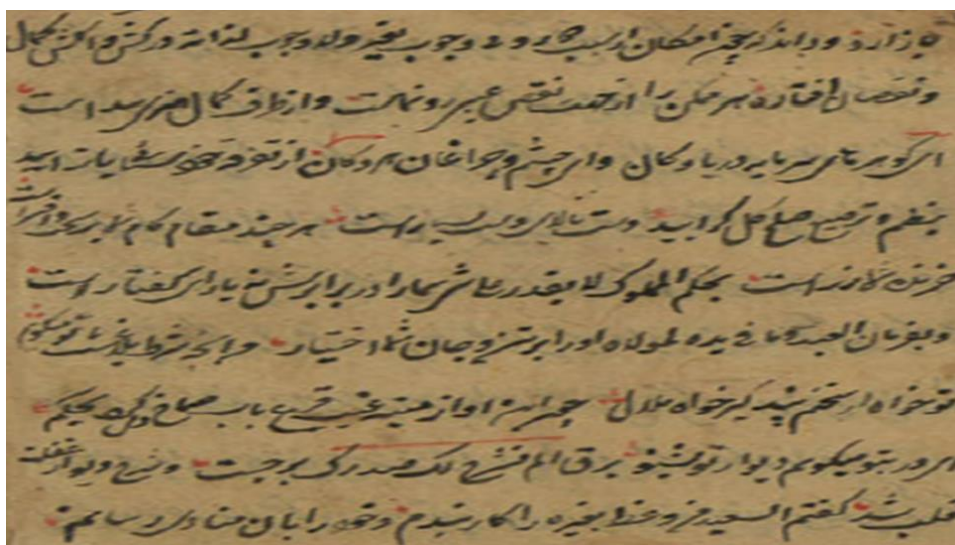
یکی از ویژگی‌های مهم در مناظره گوهران استفاده از نشانه‌گذاری است. مراد از نشانه‌گذاری استفاده از نشانه‌های

نگارشی در زبان نوشتاری است. در گذشته برخلاف امروز، «اصول خاصی برای نشانه‌گذاری وجود نداشته است؛ به همین دلیل نویسندگان براساس ذوق و سلیقه و خلاقیت خود علایمی را در آثار خود نگاشته‌اند که دارای کارکردهای متفاوت است» (استاجی و فیروزیان‌پور، ۱۳۹۱: ۲۹۸). در مناظره گوهرها، از شنگرف برای نشانه‌گذاری استفاده شده است. نشانه‌های به‌کاررفته عبارت است از:

۱. ویرگول: استفاده از ویرگول بارها و تقریباً در پایان تمام جملات دیده می‌شود. به نظر می‌رسد ویرگول تنها نشانه مشترک نگارشی در گذشته و امروز است. ^۳ البته گاهی علامت نگارشی پایان جملات به نقطه شباهت بیشتری دارد تا ویرگول.

۲. شماره یا خط تیره: در مواردی، اسامی انواع گوهر با شماره یا خط تیره‌ای مشخص شده که روی آنها گذاشته شده است.

۳. سه نقطه یا سه ویرگول مثلث‌وار: نویسنده در متن، گاهی از شواهد شعری یا ضرب‌المثل استفاده کرده است. در این مواقع برای جداکردن آنها از یکدیگر و از بقیه متن در پایان هر مصراع یا ضرب‌المثل از نشانه‌ای به شکل سه نقطه و گاهی سه ویرگول مثلث‌وار در کنار هم استفاده کرده است. نمونه‌هایی از نشانه‌های استفاده‌شده در متن نسخه در صفحه زیر دیده می‌شود.

نویسنده مناظره گوهرها

پیشتر اشاره شد که افتادگی بخشی از دیباچه و صفحه یا صفحات پایانی اثر باعث شده است مؤلف ناشناس و گمنام بماند. در دیباچه، نویسنده به توصیف راسته بازار گوهرفروشان پرداخته است؛ آن را به زنده‌رود مانند کرده و در چند سطر شباهت‌های آن دو را بر شمرده است. این توصیفات و سخنان ما را بر آن می‌دارد که او را از اهالی اصفهان یا دلبسته به آنجا و زاینده‌رود بدانیم. نیز آنگونه که از متن برمی‌آید، به گمان بسیار، او از ایرانیانی است که به هند مهاجرت کرده و با فرهنگ و زبان هندی آشنایی بسیاری یافته است. برخی لغات و اصطلاحات هندی در متن تأییدکننده این سخن است. نویسنده پیرو مذهب تشیع بوده و بارها و بجا احادیثی از ائمه اطهار درباره سنگ‌ها ذکر کرده است. در شناختن جواهر و خواص و ویژگی‌های آنها بصیرت و ریزبینی داشته و از جزئیات سنگ‌ها نیز غافل نبوده است؛

همچنین از عرفان و اصطلاحات عرفانی سررشته داشته و آنها را به مناسبت به کار برده است. او حتی گاهی مسیر کلام را به سمتی پیش برده است که بتواند بیشتر به اینگونه مفاهیم بپردازد.

نثر مصنوع اثر بیانگر آشنایی عمیق نویسنده با نثر فارسی و صناعات ادبی است. تخیل قوی و نثر دلنشین و بلیغ او به گونه‌ای است که بعید می‌نماید مناظره گوهرها تنها اثر او بوده باشد و به یقین اهل قلم و ادب و نویسندگی بوده است.

جنبه‌های اهمیت و برجستگی مناظره گوهرها

استفاده از شکل مناظره و ساختار داستانی

مناظره «در لغت، با یکدیگر حجت آوردن باشد و در اصطلاح آن است که شاعر از زبان هریک از آن دو چیز یا زیادت که با یکدیگر در مقام مناظره‌اند، سخنی چند بگوید و صفاتی که متضمن بر تفضیل یکی و تحقیر دیگری باشد برشمارد» (واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۳۷). مناظره شیوه‌ای برای اقناع مخاطب است؛ بنابراین استفاده از آن، موفقیت مؤلف را در جذب مخاطب و تأثیرگذاری کلام بیشتر می‌کند. بیشتر مناظره‌های فارسی به شعر است؛ اما در نثر هم مناظره‌های برجسته و مشهوری وجود دارد؛ مانند مناظره‌های غیرمستقل «ملحد و سنی» و «طیب و منجم» که در مقامات حمیدی آمده است و «جدال سعدی با مدعی» که در ضمن گلستان به آن پرداخته شده و نیز مناظره‌های مستقلی مثل «گل و مل»، «آتش و خاک» و «گوش و جان» که اغلب به صورت نثر آمیخته به نظم در مجموعه سفینه تبریز گرد آمده است. از نظر حجم، همه این آثار کم‌حجم و مختصر است و به همین سبب شاید بتوان مناظره گوهرها را مفصل‌ترین مناظره منثور فارسی دانست.

ساختار اثر داستانی و روایی است و عنصر گفت‌وگو (مناظره) عامل پیش‌برنده آن است. داستان چهارده شخصیت دارد: یک راوی که در بخش‌هایی درگیر داستان هم می‌شود؛ دوازده گوهر که گفت‌وگویی چندطرفه را شکل می‌دهند؛ البته هر کدام بیشتر از یکبار زبان به سخن نمی‌کشایند. یک داور که به صورت «ندایی غیبی» وارد ماجرا می‌شود؛ به نصیحت گوهرها می‌پردازد و نتیجه‌گیری منظور نویسنده را ارائه می‌دهد؛ بنابراین در مناظره، سه بخش وضع و تقیض و داوری دیده می‌شود. ساختار داستانی و نیز تقسیم‌بندی اثر به بخش‌های مختلف و جدا شدن قسمت‌های کوچک‌تر با «،» و خط شنگرف از یکدیگر، خواننده را به یاد آثار نمایشی و تقسیم‌بندی‌هایی مانند پرده و صحنه می‌اندازد. اگر بخش مفقود شده اثر را در نظر بگیریم و پایان مناظره را پایان داستان تصور کنیم، یعنی تنها به متن مناظره‌ی دوازده گوهر بسنده کنیم نه سرانجام راوی، می‌توانیم مهم‌ترین عناصر داستانی موجود در مناظره گوهرها را اینگونه برشمریم:

۱) پیرنگ: «پیرنگ وابستگی موجود میان حوادث را به‌طور عقلانی تنظیم می‌کند» (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۶۴). داستان مناظره، طرحی ساده و خطی دارد. پیرنگ داستان پیچیدگی ندارد و حوادث درهم تنیده و مبهم نیست؛ اما هر جزء از گفتار و کردار موجود در داستان در جای و مقام درست قرار گرفته است و گفتارها و توصیفات اضافی و بی‌هدف در داستان دیده نمی‌شود. عناصر وابسته به پیرنگ موجود در این داستان عبارت است از:

- وضعیت و موقعیت: نشستن راوی پای سخن سنگ‌ها: «با خود گفتم ساعتی با این پاک گوهران بنشین و از نزاهت و طراوتشان گل فرح برچین» (نسخه خطی، صفحه ۱۴۱ مجموعه).

- گره افکنی: عصبانیت هر گوهر که گرهی بر داستان می‌افزاید: «از استماع این خودستایی‌ها، یشم خیره چشم تیره گشت» (همان: ۱۴۳) (گره افکنی اول)؛ «عقیق را از این مقالات رنگ بگشت و بر مسند مجادله مربع نشست» (همان) (گره افکنی دوم)؛ «فیروزه فیروز لقب فیروزی طلب از جای درآمد» (همان: ۱۴۵) (گره افکنی سوم)؛ «عین‌الهر از این ماجرا بغرید» (همان: ۱۴۶) (گره افکنی چهارم)؛ «لعل را دلخون گشت و چون آتش برافروخت، کژدم‌وار به گزندگی درآمد» (همان: ۱۴۷) (گره افکنی پنجم)؛ «بحر اخضر زمرد در تلاطم غضب در آمده لطمه امواج زدن آغاز کرد» (همان:

۱۴۸) (گره افکنی ششم)؛ «نیلم را سودا در هیجان آمد» (همان: ۱۵۰) (گره افکنی هفتم)؛ «الماس تند گشت و کف بر لب برآورد» (همان: ۱۵۱) (گره افکنی هشتم)؛ «یاقوت خون گرم از غضب برافروخت» (همان: ۱۵۳) (گره افکنی نهم)؛ «مروارید را از سماع این شقشقه اللسان، حال متغیر شد و مکنون اطوار سبعة قلبیه اش ظاهر گشت، شطاروار قطره زد، و از قبض عقد شد، باز به ضبط خطر از مقام خطر گذشته به حالت بسط جلوه گر گردیده، خنده دندان نما برکشید» (همان: ۱۵۵) (گره افکنی دهم)؛ «شاخ مرجان در پیچ و تاب افتاد، و شاخ جنبانی آغاز کرد» (همان: ۱۵۷) (گره افکنی یازدهم).

- کشمکش: از تقابل گوهرها و مخالفت آنها با یکدیگر، کشمکش پدید می‌آید. این کشمکش سنگ‌ها بر سر اصالت و برتری، در همه داستان محسوس است.

- هول و ولا یا تعلیق: در متن مناظره، اینکه نتیجه جدال سنگ‌ها چه می‌شود و حق با کدام است و در پایان داستان اینکه راوی چه تصمیمی می‌گیرد و بعد از شنیدن سخنان ندای غیبی چه می‌کند و به کجا می‌رود، انتظار و هیجان خواننده را برمی‌انگیزد.

- بحران: لحن سنگ‌ها و کم‌کم توهین آنها به یکدیگر موجب ایجاد بحران در داستان می‌شود. اوج این بحران‌ها را سخنان وقیحانه و تند مرجان خطاب به مروارید ایجاد می‌کند: «ای وسخ گوش ماهی، و عقده عقد گمراهی ... از نسب چه نازی که خانه زاد مایی. پدرت ابر هرزه گرد باد دست، سیاهی سیاه مست، تن به باد داده رسوای هر دیار، به مرض تقطیر و سیلان گرفتار، مادرت گدایست دست در یوزه گشاده، از برهنگی تا گردن در آب ایستاده ...» (همان: ۱۵۸).

- بزنگاه یا نقطه اوج: «ناگاه ندایی بلند شد که سبحان الله غریب حالتیست که با کثرت متاع پوچ و سیاه آب و تیک و خام، خرد، دکان پختگی واکنند و خودستایی ابتدا کنند و بازار شکنی دیگران نمایند» (همان: ۱۵۹).

- گره‌گشایی: ورود ناگهانی «ندای غیبی» باعث می‌شود خواننده زیاد در «هول و ولا و انتظار» نماند. توضیحات ندای غیبی گره از عصبانیت تک‌تک گوهرها می‌گشاید: «ای گوهرهای سرمایه دریا و کان و ای چشم و چراغان هر دکان، از تفرقه خودستایی بازآید به نظم و ترصیع صلح کل گرایید. دست بالای دست بسیار است. هر چند مقام کام شما بر تخت و افسر است؛ خرنده شما زر است، به حکم المملوک لایقدر علی شیء، شما را در برابرش نه یارای گفتار است و به فرمان العبد و ما فی یده لمولاه او را بر تن و جان شما اختیار، من آنچه شرط بلاغست با تو می‌گویم؛ تو خواه از سخنم پند گیر خواه ملال» (همان: ۱۶۰). سخنان «ندای غیبی» در دعوت به صلح کل و وحدت وجود، در واقع همان نتیجه‌ای است که نویسنده در ذهن دارد.

۲) شخصیت‌پردازی: همانگونه که اشاره شد داستان دارای چهارده شخصیت است. به جز ندای غیبی (که منشأ و مرجعش مشخص نیست) و شخصیت راوی، هر کدام از شخصیت‌ها هویت و نام و نشان مشخصی دارند و در متن به خوبی معرفی شده‌اند. شخصیت‌های داستان ایستا هستند. «شخصیت ایستا در داستان، شخصیتی است که تغییر نکند یا اندک تغییری را بپذیرد. و به عبارت دیگر در پایان داستان همان باشد که در آغاز بوده است» (یونسی، ۱۳۶۵: ۲۷۱). البته راوی در پایان داستان به دنبال تحول است. معرفی شخصیت‌ها به شیوه «گزارشی» و به دست راوی و نیز خود گوهرها انجام می‌شود. در آغاز هر بخش (پرده یا صحنه)، نویسنده در یک یا دو جمله به معرفی شخصیت گوهر منظور می‌پردازد؛ برای مثال در آغاز مدح عقیق و لعل به ترتیب آورده است: «عقیق را از این مقالات رنگ بگشت و بر مسند مجادله نشست» (نسخه خطی، صفحه ۱۴۳ مجموعه)؛ «لعل را دلخون گشت و چون آتش برافروخت» (همان: ۱۴۷).

۳) زاویه دید: نویسنده یا راوی داستان یکی از شخصیت‌های فرعی داستان است و به همین سبب، زاویه دید در داستان درونی است و اثر از زاویه «من راوی» یا «راوی - ناظر» نوشته شده است.

۴) درونمایه (تم): درونمایه داستان منظور آموزشی درباره گوهرشناسی است. البته در کنار این فکر اصلی نویسنده، مضامین عرفانی و دینی نیز دیده می‌شود.

۵) گفت‌وگو: شخصیت‌ها یکی پس از دیگری وارد صحنه می‌شوند و با گفتن «دیالوگی» در دفاع از خود و بیان عیوب گوهر قبلی، از صحنه خارج می‌گردند. این گفت‌وگوها موضوع داستان و وقایع نمایش و ارتباط شخصیت‌ها را با یکدیگر آشکار می‌کند.

۶) زمان و مکان: در داستان از زمان حرفی به میان نمی‌آید. به نظر می‌رسد زمان راکد است. از مکان هم تنها در دیباچه، آنجا که به توصیف «راسته بازار» پرداخته، سخن گفته است. البته ترتیب حوادث و سخن گفتن سنگ‌ها بیانگر پیوند دقیق وقایع و توالی زمانی آنهاست.

خلاصه داستان:

در دیباچه، نویسنده به وصف گوهرهای راسته بازار می‌پردازد و خود را به هم‌کلامی با آنها فرامی‌خواند. با شروع متن اصلی مناظره، بلور نخستین گوهری است که سخن می‌گوید. او راوی را مخاطب قرار می‌دهد که «ای طالب، صفوت صفا، در صحبت ما صاف طینتان جوی و یکرنگی از آمیزش ما آب گوهران خواه» (نسخه خطی: ۱۴۲). سپس به تعریف از خود می‌پردازد و انواع خود را نام می‌برد و به مدح ویژگی‌های خویش می‌پردازد. بلور در میان انواع گوهر به سبب فراوانی، ارزشمندی و عزت چندانی ندارد؛ بنابراین خودستایی او باعث عصبانیت «یشب» می‌شود.

در بخش دوم، «یشب» وارد میدان می‌شود؛ صفا و شفافیت بلور را عیب می‌داند؛ زیرا مانع رازداری اوست. او شفافیت بلور را نشانه پرده‌داری و تیرگی رنگ خود را دلیل پرده‌پوشی می‌شمارد. در ادامه به مذمت انواع بلور می‌پردازد و سپس با معرفی انواع یشب (سفید، زرد، زمردی (سبز)، ریحانی، سیاه، رمادی، ازرقی) به بیان ویژگی‌های خود می‌پردازد.

در بخش سوم، «عقیق» از سخنان یشب برافروخته می‌شود و تغییر رنگ می‌یابد؛ به تحقیر از انواع یشب سخن می‌گوید و بعد از رد آنها (اغلب با دلایلی شاعرانه و نه علمی)، انواع خود را برمی‌شمرد. برای اثبات محاسن خویش چند حدیث از ائمه را به شهادت می‌طلبد و به شهادت همین روایات، همراهی با خود را وسیله نجات از دوزخ می‌داند: «و به وعده کلام قدسی برات براثت از نار به دستیاری ما نوشته شده که آلیت به نفس علی نفسی آن لا اعدب کف لابسه الحدیث» (همان: ۱۴۵).

در بخش چهارم، «فیروزه» که از وعده بهشت عقیق عصبانی شده است؛ وارد می‌شود. از انواع عقیق به تمسخر سخن می‌گوید و با ذکر اسامی و توصیف انواع و خصایص خود، به سبب رنگ سبزش و به استناد احادیث، بهشت را جایگاه خود می‌داند و می‌گوید: «به شهادت ائمه دین، ما را بهشت مأواست» (همان: ۱۴۶). یکی از معایب فیروزه این است که از چربی و بوهای تند (مانند بوی مشک) آسیب می‌یابد.

در بخش پنجم، «عین‌الهر» زبان می‌گشاید و با استفاده از عیب نامبرده فیروزه آن را مذمت می‌کند و با تعریف از خویش، خود را «معبود هندوان» می‌خواند.

«لعل» از این سخنان دلخون می‌شود و این‌بار اوست که وارد میدان می‌شود. عین‌الهر^۴ را به سبب شکل ظاهری‌اش «گره چشم» خطاب می‌کند و بعد از تحقیر او، به سبب ادعای معبودی که کرده است، مذمتش می‌کند. سپس همچون گوهرهای قبلی به ذکر اسامی انواع خویش و ویژگی‌های آنها می‌پردازد.

این‌بار نوبت «زمرد» است که زبان بگشاید؛ لعل را مذمت کند و از خصایص و انواع خود سخن گوید. زمرد از رنگ و انواع خود استفاده کرده می‌کند و خود را به دریای اخضر، خضر نبی، رنگ بهشت و سبزان هندوستان تشبیه می‌کند. در ادامه ضمن بیان حدیثی در مدح خود، سخن را دوباره به مذمت لعل و نیز نیلم می‌کشاند: «دوزخیان آتش‌لمعان لعل

که باشند و دخان سلب‌زبانیه نیلم چه که با بهشتیان دم مساوات زنند» (همان: ۱۵۰).

به میان آمدن نام «نیلم» زمینه را برای سخن‌گفتن او آماده می‌کند. هر قدر داستان جلوتر می‌رود، لحن‌ها خشن‌تر و الفاظ از ادب دورتر می‌شود. نیلم خطاب به زمرد او را ذبابی‌خوی خرمگس و زنگاری^۵ می‌نامد: «ای ذبابی‌خوی خرمگس چه غوغا می‌کنی؟ و ای زنگاری چه زنگ کاری بر آینه خواطر می‌گذاری؟...» (همان). در ادامه نیلم ضمن معرفی انواع خود سخن را به وادی عرفان می‌کشاند؛ سیاهی رنگش را نماد رنگ انوار تجلیات جبروت حضرت حق و بالاترین رنگ می‌شمرد و از احادیث و آیات برای بالابردن شأن خود کمک می‌گیرد. سخن نیلم با ذکر نام سنگ‌هایی مثل یواقیت و طلا و نقره و الماس پایان می‌پذیرد. «دستگیری ضعفا شعار ماست که کاه‌ربایی کنیم و غلبه بر اقویا دثار ما که بر یواقیت و طلا و نقره و الماس ردای شعاع پوشیم» (همان: ۱۵۱).

الماس نهمین گوهری است که با شنیدن نام خود و نیز تفاخرات دیگر سنگ‌ها به سخن می‌آید. در میان گوهرها الماس مظهر برندگی است و می‌تواند هر سنگی را برش دهد؛ همین مطلب عاملی می‌شود که او بعد از معرفی خود و انواع و خصایصش، ضمن آنکه سیاهی نیلم را ابزار تحقیر او قرار می‌دهد، بر خود ببالد. الماس با این توصیف که توان ممسوح‌کردن (هموارکردن) جواهر اعجمی (جواهر ناتراشیده) را دارد - «هزاران اعجمی را در سلک ممسوحان درآورده‌ایم» (نسخه خطی: همان) - دیگر سنگ‌های حاضر در مجلس بخصوص یاقوت را نیز تحقیر می‌کند.

با این سخنان الماس مشخص می‌شود که دهمین سنگ «یاقوت» است که وارد میدان می‌شود. تحقیرها به‌ویژه تحقیر نیلم که یکی از انواع یاقوت است، او را برمی‌انگیزد تا در حمایت از نیلم وارد عرصه شود. یاقوت تک‌تک انواع الماس را با نگاهی تحقیرآمیز توصیف می‌کند؛ از سمی بودن الماس می‌گوید و به خاصیت مفرحی خویش می‌بالد. او در پایان کلامش می‌گوید: «گوش‌ماهی به آن آرزو، درپروری کند که در سلک حلقه به گوشان ما درآید» (همان).

سخنان یاقوت باعث می‌شود بحث از گوهرهای خاکی به گوهرهای دریایی کشیده شود. مروارید با سخنانی کاملاً به دور از انصاف، بسیاری از احجار را دارای برص، شوه و ترک، خوره و جوف و ... می‌داند و دارندگان این احجار را گرفتار افلاس، غم فقدان دوستان و اندوه دائمی توصیف می‌کند. گوهرهای سنگی را از جمادات و خود را از حیوانات (فرزند صدف یا گوش‌ماهی) می‌داند و همین امر را موجب برتری خود می‌شمرد. اسامی بیش از سی نوع خود را ذکر می‌کند و به توصیف ویژگی‌های خود می‌پردازد. در پایان کلام با به میان آوردن نام مرجان، زمینه ورود او به مناظره را فراهم می‌کند: «مرجان از شرم شبچراغ ما سراپا سرخ گشته در بحر عرق خجالت پنهان» (همان: ۱۵۷).

مرجان دوازدهمین و آخرین گوهری است که سخن می‌گوید. او از آنکه مروارید خود را «حیوان» نامیده است، برآشفته می‌شود و با عصبانیت سخن می‌گوید. با توهین شدید به مروارید او را حاصل وصلت «ابر هرزه‌گرد باد دست» با صدف - «گدای دست به دریوزه گشاده» (همان: ۱۵۸) - می‌داند. انواع مروارید را تحقیر می‌کند و در مجموع مروارید را «فضله حیوان» می‌نامد و نه حیوان (همان: ۱۵۹)؛ اما خود را ترکیبی از جماد و گیاه معرفی می‌کند و اصل خود را از دریا و محیط می‌داند. خود را صاحب حرکت می‌داند و فضیلت خود بر دیگر گوهران را چون فضیلت جان بر جسم می‌شمرد.

در همین زمان در میان کلام مرجان و مفاخرات او، ندایی غیبی بلند می‌شود و به سرزنش دوازده گوهر می‌پردازد. ابتدا توضیح می‌دهد که اصل همه گوهرها یکی است و نباید خود را برتر ببینند. مستقیم و غیرمستقیم از تک‌تک آنها می‌خواهد «دیده بصیرت را از پریشانی عیب‌جویی دیگران به حضرت جمیع‌الوجود خیر محض بازآرد» (همان: ۱۶۰). آنها را از خودستایی به صلح کل فرامی‌خواند: «از تفرقه بازآید، به نظم و ترصیع صلح کل گرایید» (همان). سپس با ذکر یک دلیل منطقی بیان می‌کند که دست بالای دست بسیار است؛ زر خرنده همه گوهرهاست؛ بنابراین تمامی آنها بنده او هستند. او می‌گوید: «به فرمان العبد و ما فی یده لمولاه او را بر تن و جان شما اختیار [است]» (همان).

ندا پس از این سخنان می‌رود و راوی داستان که تحت تأثیر سخنان ندای غیبی قرار گرفته است، بر آن می‌شود که خود را به او رساند و با او هم‌کلام شود. متأسفانه نسخه موجود در همین جا و به عبارتی در اوج داستان با جمله «خود را به او رسانم» و رکابه «تا» به پایان رسیده است. صفحه یا صفحات دیگر نسخه افتاده است.

معمولاً هدف نویسنده یا شاعر در مناظره، اثبات نظریه‌ای فلسفی، نتیجه‌ای اخلاقی یا تعلیمی و یا هنرنمایی شاعرانه است. متأسفانه ناقص بودن نسخه و افتادگی‌ای که در صفحه یا صفحات آخر اثر وجود دارد، باعث شده است نتیجه‌گیری نویسنده را در اختیار نداشته باشیم؛ اما از همین مقدار می‌توان به تلاش نویسنده برای تعلیم انواع گوهرها و خصایص آنها به خواننده و نیز ظریف‌اندیشی و هنرنمایی‌های شاعرانه او پی‌برد.

بیان اطلاعات مفید طبی و اعتقادی درباره گوهرها و اسم‌های آنها

دقت نویسنده در ارائه اطلاعات، به‌ویژه منحصر به فرد بودن برخی از اطلاعات آن درخور توجه است. خلاصه آنچه درباره انواع و ویژگی‌های گوهرها در این اثر آمده است، در جدول زیر ارائه شده است:

ردیف	عنوان گوهر	انواع	ویژگی‌ها
۱	بلور	تشعیری، ریمی، قوس قزحی، سفید صافی	طبع سرد و تر دارد. از آن برای ساخت عینک استفاده می‌شود. با هر رنگی هم‌رنگ می‌شود. مکیدنش سیرابی می‌آورد. همراه داشتنش درد دندان را درمان می‌کند؛ خواب‌های پریشان را دفع می‌کند و از آن می‌توان برای انعکاس نور آفتاب و ایجاد آتش استفاده کرد.
۲	یشب	سفید، زرد، زمردی، ریحانی، سیاه، رمادی، ازرقی	درمان‌کننده ضعف معده و برطرف‌کننده احتلام‌های شیطانی است. همراه داشتنش مانع برخورد صاعقه به فرد و موجب عزت در میان مردم است.
۳	عقیق	جگری، زرد، گلگون (وردی)، ابلق، سودا، سفید، سیاه، ازرق، خرزه	آن را به‌عنوان حرز بر بازوی مسافران می‌بستند. همراه داشتنش موجب برکت، محافظت از عذاب نار، رهایی از فقر و رفع خشم است. سرمه ساییده آن گل چشم را درمان می‌کند و بینایی را می‌افزاید. فرمان امان را بر نگین عقیق می‌زدند؛ برای تنظیم ترازو از سنگریزه عقیق استفاده می‌کردند.
۴	فیروزه = حجرالجاه = حجرالعین = حجرالغلبه	اسحاقی، ازهری، پیکانی، زربنوی، ابرش، عندلیبی، سلیمانی (شیرفام)، ابلق، مجیدی، خاکی (آسمانی)	نگاه‌کردن به آن موجب افزایش قوت نظر و بینایی چشم می‌شود؛ نشاط‌آور است و افزایش عزت و جاه به همراه دارد. همراه داشتنش موجب ظفر بر دشمنان و درمان عین‌الکمال (چشم زخم) است و حامل آن از قتل سوء در امان است.
۵	عین‌الهر		حامل آن از چشم زخم در امان است و دچار نقصان در مال نمی‌شود.
۶	لعل	آتشی، کژدم، پیازکی، لحمی، اکهب، بقمی، تمری، عنابی، ادریسی، بنفشچی	اگر با خود دارند از احتلام و خواب‌های پریشان در امان باشند. اگر به بازو یا دست کودکان ببندند در خواب نترسند. اگر آن را در آب گذارند سپس آب را بنوشند، غم دل را بشوید. مفرحش شادی‌آور است و باعث برافروختگی چهره می‌شود.
۷	زمرد	صیقلی، ظلمانی، ذبابی، آسی، صابونی، ریحانی، سلقی، کرائی، زنگاری، قصبه.	اگر با خود نگه دارند موجب گشایش کار، دفع عسرت و دفع سموم مارها است. اگر به مسموم دهند از سم خلاصی یابد؛ نیز موجب افزایش نور چشم می‌شود.
۸	نیلم	لاجوردی، نیلوفری، نیلچی	داشتن آن موجب فتح و نصرت، عیش و راحت و دستگیری است.
۹	الماس	زیتی، سرخ، سفید، قوس قزح، لمعان	در آتش نمی‌سوزد و به‌راحتی نمی‌شکند. هرکه بخورد بمیرد. دیگر سنگ‌ها را می‌تراشد و می‌شکند.
۱۰	یاقوت	احمر، اصفر، اسود، ایض، اخضر، کبود (نیلم)، تنبی، وردی، رماتی، بهرماتی، سماقی، زرد (نارنجی، مشمشی)، لحمی، ارغوانی	مکیدن آن موجب رفع تشنگی می‌شود و نیز مسمومیت را دفع می‌کند. در مفرح نشاط را بیفزاید. برای تعویذ استفاده می‌شود و همراه داشتنش رفع فقر می‌کند.
۱۱	در	رمادی، غمامی، لال، الفه، عیون، پیازی	پادزهر سموم مهلک است. معجون آن علاج خفقان دل و تپش قلب

مدحرج، خوشاب عیون، (شاهوار، نجمی)، شمعی، زیتی، حصی، سیاه آب، آسمانی، بیضی، سرخاب، خشکاب، عنبی، رخامی، فقاعی، طاووسی، یتیم، وردی، دنی، شکرگون، مدحرج، قاعد، بیضاء، غلطان، عدسی، زیتونی، شبچراغ، شعیری، مخروط، مضرس، مجدور، شلجمی، در، گوشواره، حبه، دهلی	است. رفع تشنگی می‌کند. اگر خون از دهان بیاید، آن را مانع شود. سوده آن نور چشم را بیفزاید.		
	برای درمان درد معده، ریش امعاء، ورم طحال و معالجه مصروع استفاده می‌شود. پادزهر سموم است. سوده آن داروی چشم است. دفع عین‌الکمال (چشم زخم) نیز می‌کند.	مرجان	۱۲

پس از مقایسه محتوای مناظره گوهرها با جواهرنامه‌های مشهوری مانند *جواهرنامه نظامی* (نوشته شده در سال ۵۹۲ ق)، *تنسوخ‌نامه ایلیخانی* (نوشته شده بین سال‌های ۶۵۳ تا ۶۶۳ ق)، *عرایس‌الجواهر* (نوشته شده در سال ۷۰۰ ق)، و *گوهرنامه سلطانی* (قرن نهم) می‌توان از نظر محتوای گوهرشناسی، مطالب اثر را به سه قسمت تقسیم کرد:

۱. مطالب مشترک با عامه جواهرنامه‌ها: همانگونه که در تعریف جواهرنامه‌ها گفته شد، تقریباً در همه آنها بخش‌ها و مطالب مفصل و مشترکی درباره گوهرها و احجار و فلزات آمده است. در *تنسوخ‌نامه* بخشی درباره عطرها و در عرایس بخش‌هایی درباره عطرها و کاشی‌پزی^۱ افزوده شده‌اند. حجم و تنوع و گستردگی مطالب در تمامی این متون بیش از *مناظره گوهرها* است. تنها دوازده گوهر در مناظره آمده است که مطالب مربوط به عنوان‌ها و خصوصیات ده گوهر (بلور، یشب یا یشم، در یا مروارید، عقیق، فیروزه، لعل، زمرد، الماس، یاقوت و مرجان یا بسد) در جواهرنامه‌های نامبرده نیز آمده است. از عین‌الهر تنها در *گوهرنامه سلطانی* سخن آمده؛ ولی از نیلم در هیچ‌کدام از این آثار سخنی گفته نشده است. علت این اشتراک مطالب تأثیرپذیری مستقیم و غیرمستقیم همه این آثار از *جواهرنامه نظامی* است. ناگفته نماند که این آثار بر غنای کار نظامی نیز افزوده است. همانگونه که گفته شد از جمله مشترکات مناظره با دیگر جواهرنامه‌ها ذکر انواع و خصوصیات سنگ‌هاست. برای روشن شدن بهتر میزان اشتراک مطالب و نیز آشکار شدن تفاوت *مناظره گوهرها* با دیگر جواهرنامه‌ها در شیوه بیان، در جدول زیر، بخشی از اثر که مربوط به ذکر اسامی زمرد است با آثار نامبرده مقایسه شده است:

نام اثر	معرفی انواع زمرد
<i>جواهرنامه نظامی</i>	«و آن دو رنگ باشد: بی‌رنگ‌تر و دیگر تمام رنگ ... چنانکه یک نوع که کم‌رنگ باشد آن را در خراسان «صابونی» گویند ... و جنس اشرف از روی لون بر چهار نوع است: ذبایی و ریحانی و ظلمانی و سلقی ... و گفته‌اند ذبایی نسبت به مگسی می‌کنند که لون پشت و شکم او سبز باشد به غایت صفا و روشنی و طراوت ... و نوع دیگر که آن را ریحانی خوانند رنگ آن اندک‌مایه از ذبایی روشن‌تر و صافی‌تر باشد ... و جماعتی گفته‌اند که بهترین انواع زمرد ریحانیست و گذشت آن ظلمانی و جماعتی این نوع ظلمانی را به تصحیف دانسته‌اند و گمان برده‌اند که ظلمانی است ... و گذشت ظلمانی، سلقی است و لون آن نسبت به برگ چکندر می‌کنند و در لون آن اندک‌مایه زردی است با سبزی آمیخته ... و از این نوع بعضی را رنگ گرفته بود و شفاف نبود و آن را اصم گویند و زیدی نیز گویند ... و از این نوع بعضی را کرائی خوانند و آن کم‌رنگ‌تر باشد. و جنس دیگر که آن را صابونی خوانند و آن نیز چند نوع باشد ...» (نیشابوری، ۱۳۸۳: ۱۰۱-۱۰۵).
<i>تنسوخ‌نامه</i>	«و اما زمرد به اعتبار لون به چند قسم است: اول سلقی، دوم زنجاری، سوم ذبایی، ریحانی، صیقلی، ظلمانی،

<p>صاحبی، بحری، صابونی، آسی، کرائی. اما سلقی آن باشد که به ساق چغندر مانده بود و زنجاری بزنگار ماند و ذبابی چنان باشد که مانند پر مگس درو چیزی درآید و ریحانی به برگ ریحان ماند و صیقلی مانند آهن صیقل کرده بود که روی در وی بتوان دید و ظلمانی آنکه میان او نتوان دید و صاحبی منسوب به کسی است که او را از معدن برون آورده است. و بحری به آب دریا ماند و آسی آنکه به برگ مورد ماند و کرائی مانند گندنا باشد» (طوسی، ۱۳۴۸: ۵۶).</p>	<p>ایلخانی</p>
<p>«و آن دو نوع باشد: بی‌رنگ و تمام‌رنگ ... و کم‌رنگ را «صابونی» خوانند ... و جنس اشرف از روی لون بر چند نوع است: نخستین ذبابی، ریحانی، سلقی، زنجاری، صیقلی، ظلمانی، رصاصی، بحری، صابونی، آسی، کرائی و اصم. و نیکوتر انواع زمرد ذبابی است که مانند جناح مگس درو تطویسی می‌درفشد در صفا و در جمله اطراف شعاع لون می‌زند. و ریحانی آنکه به برگ ریحان مانده بود در طراوت روشنی ... و سلقی آنکه به برگ چغندر تازه ماند. و زنجاری شبیه زنجار بود و صیقلی اعنی چنان مصقول بود که در وی روی بتوان دید. و ظلمانی آنکه تیره بود و بحری اعنی دریایی و صابونی منسوب به معدنی باشد از غایت نرمی و نسوی در دست به صابون مانده. و آسی مورد رنگ و کرائی مانند رنگ گندنا سبز و اصم سفید تیره رنگ بود که از ادون انواع زمردست» (کاشانی، ۱۳۸۸: ۴۸-۴۹)</p>	<p>عرایس الجواهر</p>
<p>«زمرد به حسب رنگ منقسم می‌شود به ذبابی، ریحانی، سلقی، زنجاری، کرائی، آسی، صابونی. ذبابی زمردی سبز آبدار شفافست در غایت طراوت و خوش‌رنگی بی آنکه مایل به رنگ دیگر بود شبیه به رنگ مگسی سبز که گاه‌گاه در میان گیاه می‌باشد. و ریحانی زمردیست سبز و روشن به رنگ برگ ریحان. و سلقی زمردی سبز سیر است به رنگ برگ سلق. و زنجاری زمردیست رنگارنگ و کرائی زمردیست به رنگ گندناست و آسی زمردی است به رنگ مورد و صابونی زمردی سفید تیره به رنگ صابون و بعضی برآن‌اند که صابون اسم معدن است و به حسب کدورت و صفوت منقسم می‌شود به صیقلی و ظلمانی. صیقلی زمردیست که از غایت صفاء جوهر مانند آهن صیقل کرده، رو در آن توان دید. و ظلمانی زمردیست که برخلاف صیقلی» (محمد بن منصور، ۱۳۵۵: ۲۱۲-۲۱۳).</p>	<p>گوهرنامه سلطانی</p>
<p>«بر سبزان ما نظری، که سرسبزی سبز کردن سبزه‌زار ماست، و شادابی آبدار از جویبار ما، لمعات صیقلی ما مرآت ظهور خضر خضرالقاست، و اشعه ظلمانی ظلماتی که آب چشمه خضر نبی آنجاست، ذبابی ما بلندپرواز نیست که بر کنگره تاج تاجداران نشیند، و ریحانی ما بستان‌افروزیست که بر گل عذار مرصع گوشواران غلطد، خط از ریحانی ما سرمشق گرفته که در بهشت رخسار سبز شده، خال از ذبابی ما نقطه‌ریزی یاد گرفته که بر ورق گل عذار نقطه انتخاب منت ابرو گذاشته به نسبت سلقی ما حضور را سرسبزی و رواج، از کرائی ما تیغ گندنا رنگ بحر امواج، از زنگاری ما رنگ کدورت دیده به در شده، و از آسی ما دماغ به بوی مورد معطر شده، صابونی ما تاریکی چشم شوید و از نگاهش نور بصر فزونی جوید» (نسخه خطی، صفحات ۱۴۸-۱۴۹ مجموعه).</p>	<p>مناظره گوهرها</p>

۲. مطالب مشترک مناظره گوهرها با گوهرنامه سلطانی: گاهی در مناظره گوهرها با مطالبی روبه‌رو می‌شویم که جز در کتاب گوهرنامه سلطانی توضیحی برای آنها نمی‌یابیم. در چنین مواقعی توضیحات گوهرنامه سلطانی درک منظور نویسنده مناظره را برای ما راحت می‌کند؛ برای مثال در بخشی از مناظره از زبان مرجان خطاب به مروارید چنین می‌خوانیم: «مضرس آب دندان، غریبه‌کننده به پانزده غربال» (همان: ۱۵۸). توضیح پانزده غربال مروارید در گوهرنامه سلطانی آمده است: «در قدیم‌الایام تمیز لالی به پنج غربال می‌نمودند و بعد از آن غربال‌ها زیاده کردند تا به پانزده غربال رسید» (محمد بن منصور، ۱۳۵۵: ۱۹۳)؛ بنابراین شاید بتوان گفت نویسنده بیشتر از دیگر گوهرنامه‌ها، از گوهرنامه سلطانی تألیف صدرالدین محمد بن منصور دشتکی بهره برده باشد. صدرالدین این جواهرنامه را برای ازون حسن نوشته است و به همین سبب تألیف آن باید قبل از سال ۸۸۳ هجری باشد.^۷ از دیگر مطالب مشترک و ویژه این دو اثر می‌توان به نمونه‌های زیر اشاره کرد:

گوه‌نامه سلطانی	مناظره گوه‌ها
«بلور دو نوع است: سفید صافی و تیره مایل به زرد که آن را ریم‌بلور گویند» (درباره بلور) (محمد بن منصور، ۱۳۵۵: ۲۵۹).	«نخست سفید صاف بلور به گشاده‌روی پیش آمد، و چون عینک به چشم گرم می‌خورد» (درباره بلور از زبان راوی) (نسخه خطی: ۱۴۲).
«جمع اعراض معده را بسان زمرد ذبابی سودمند بود» (درباره مرجان) (همان: ۲۵۶).	«در سوده معده زمرد ذبابی، مگس قصب السكر ماست» (از زبان مرجان) (همان: ۱۵۹).
«گویند که در بلاد هند که قریب معبر است، این حجر را جوهر می‌پرستند» (درباره عین‌الهر) (همان: ۲۲۲).	«ما کامل‌الذاتیت که به زعم هندوان قریب معبر معبودی را شاید» (از زبان عین‌الهر) (همان: ۱۴۷).
«... یا به علت تجویف خراب بود یا در میان آن گرمی یا قطره آب باشد» (درباره مروارید) (همان: ۱۹۸).	«حبابی شده‌ای که بحر را دیده مجروحم، کرم به شکم افتاده گویی مریم حامله به روحم» (خطاب به مروارید) (همان: ۱۵۸).
«گاه باشد که بر دانه در نقطه‌ای بسان آبله بود و آن را مجدور گویند» (درباره مروارید) (همان: ۱۹۳).	«مجدورت آبله دیدار از صفا بیزار» (خطاب به مروارید) (همان).

۳. مطالب منحصر به فرد *مناظره گوه‌ها*: در مناظره گاهی با اطلاعاتی تازه روبه‌رو می‌شویم که در کمتر منبعی بدان اشاره شده است. شاید نویسنده این اطلاعات را به سبب سکونت در هندوستان، از منابع هندی به دست آورده باشد. این اثر نسبت به دیگر متون گوهرشناسی حجم بسیار کمی دارد و به تعداد معدودی از جواهر پرداخته؛ اما نویسنده در ذکر اسم‌های مختلف هر سنگ و خصوصیات آن دقت شایسته‌ای به کار برده است. مقایسه اثر با دیگر جواهرنامه‌ها علاوه بر دقت، جزئی‌نگری و دست‌اول بودن برخی مطالب علمی اثر را نیز نمایان می‌کند؛ برای مثال، از منحصر به فردترین اطلاعاتی که در *مناظره گوه‌ها* دیده می‌شود، مطالب نویسنده درباره نیلم است. در *لغتنامه دهخدا* درباره نیلم آمده است: «جوهری است قیمتی نیلگون. سنگی قیمتی و کبود رنگ که به فرانسوی آن را سفیر گویند» (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل نیلم). در برخی از جواهرنامه‌ها اصلاً به نیلم اشاره نشده و در برخی دیگر، از یواقیت (یا قوت کبود) یا به اشتباه یاقوت دانسته شده است. نویسنده *مناظره* افزون بر آنکه از زبان یاقوت به نیلم اشاره کرده و آن را یاقوت کبود دانسته است - «کبود ما آن نیلمست که از رشک آن دل سیاه شد» (نسخه خطی: ۱۵۳-۱۵۴) - بخشی مجزا نیز برای نیلم در نظر گرفته است. در این بخش نیلم ضمن ذم زمرد، از سه نوع خود نام می‌برد: لاجوردی، نیلوفری و نیلجی. در *لغتنامه دهخدا* واژه «نیلجی» نیامده،^۹ از لاجوردی و نیلوفری هم به عنوان دو رنگ کبود یاد شده است. نیلم در ادامه کلام ایجاد فتح و نصرت، عیش و راحت و دستگیری ضعفا را از ویژگی‌های خود می‌داند: «فتح و نصرت همدست دستیاران ماست و کلید عیش و راحت در انگشت انگشترداران ما. دستگیری ضعفا شعار ماست» (همان: ۱۵۴).

نثر فنی اثر

مناظره گوه‌ها تنها اثر در گوهرشناسی است که یکسره به نثر فنی نوشته شده است. تسلط نویسنده بر فنون ادبی از یک سو و اطلاع و آگاهی او به اسم‌های احجار کریمه و خصائص آنها، موجب آفرینش زیبایی‌های بکر ادبی شده است. وجود تشبیهات پی‌درپی، انواع ایهام‌های چندگانه، کنایات فعلی و اسمی متعدد، استناد و استشهد به آیات و احادیث و اشعار و امثله فارسی و عربی، انواع تجنیس و تسجیع و بسیاری دیگر باعث شده است در *مناظره گوه‌ها* با نثر فنی زیبا و دلنشینی روبه‌رو باشیم.^۹

حواشی و توضیحات *مناظره گوه‌ها*

از دیگر ویژگی‌های نسخه گوهرنامه وجود حواشی مفید آن است. کاتب که به نظر می‌رسد همان نویسنده و مؤلف اثر باشد، هر جا لازم دانسته، توضیح یا تعریفی برای برخی لغات در حواشی یا زیر و بالای خطوط متن نوشته است. متأسفانه برخی از این توضیحات به سبب ریزبودن یا آسیب رطوبت خواندنی نیست. بعضی از توضیحات و حواشی اثر عبارت است از:

- آنکه احتیاج به تراش ندارد (در حاشیه الماس املس)؛
- نوعی است از جواهر (در حاشیه جمست)؛
- رقمی از جواهر (در حاشیه ابلق‌های جزع)؛
- دانه ناتراشیده (در توضیح اعجمی)؛
- فیروزه سیاه ابلق (در توضیح ابرش)؛
- قریه‌ای است از بدخشان (در حاشیه پیازک).

در مواردی نیز نویسنده معادل هندی برخی انواع سنگ‌ها را در حاشیه ذکر کرده است؛ مانند براهمنی (الماس سفید)، پدم راگ (یاقوت ارغوانی)، گشیترا (الماس زرد)، پشراک (یاقوت زرد) و کومید (یاقوت تنبی).

نتیجه‌گیری

مناظره گوهرها رساله‌ای در گوهرشناسی است. از این اثر منحصر به فرد تنها یک نسخه ناقص در کتابخانه مجلس شورای اسلامی باقی مانده است. در متن نسخه از نشانه‌هایی مانند خط تیره، سه ویرگول مثلث وار و به‌ویژه ویرگول به رنگ شنگرف استفاده شده است. تاریخ کتابت اثر و نام مؤلف معلوم نیست؛ مؤلف اطلاعات دقیقی از انواع گوهرها دارد که بیشتر گوهرشناسان قبل از قرن دهم هجری از آن سخن گفته‌اند؛ همچنین معادل هندی آنها را نیز ذکر کرده است؛ افزون بر اینها به احادیثی از ائمه اطهار درباره برخی از سنگ‌ها و به مقوله صلح کل (که بیشتر در دربار اکبرشاه گورکانی به آن توجه می‌شده است) اشاره دارد و همه این مسائل این احتمال را تقویت می‌کند که نویسنده باید شیعه و از جمله ایرانیانی باشد که در عهد صفوی به هند کوچ کرده و تمام عمر یا دست‌کم سال‌هایی از عمر خود را در آنجا گذرانده است.

شکل داستانی و ساختار مناظره و بیان ادیبانه اثر باعث شده است مناظره گوهرها را اثری کاملاً متفاوت از تمام گوهرنامه‌های موجود بباییم. استفاده نویسنده از زبان روایت و ساختار مناظره متن را از یک اثر صرفاً علمی و خشک به یک اثر دلنشین و جذاب تبدیل کرده است. این مناظره از نظر حجم، تعداد شخصیت‌ها و بکربودن موضوع، بی‌همتا و یگانه است و قابلیت بررسی و تحلیل دارد. همچنین اطلاعات مفید و کمیابی که درباره برخی گوهرها ارائه می‌دهد، حواشی مفید و نثر فنی زیبا این یگانگی را محسوس‌تر کرده است.

پی‌نوشت

۱. رکابه یا پاورق یا پایبرگ: در گذشته چندان مرسوم نبود تا صفحات را شماره‌گذاری کنند؛ زیرا در عمل تقریباً ناممکن بود که نسخه‌ها را به گونه‌ای کتابت کنند تا شماره صفحات آنها با یکدیگر برابر باشد؛ بنابراین برگ‌شماری هر نسخه فقط برای همان نسخه کاربرد داشت. پیشینیان برای ثبت رکابه چنین عمل می‌کردند که یک یا چند واژه آغازین از صفحه سمت چپ را در پایین صفحه سمت راست می‌نوشتند. این روش برای مرتب‌کردن نسخه پس از آسیب‌دیدن و

پریشان‌شدن برگه‌های آن ابداع شد (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۱۲۳).

۲. «دین الهی» یا «صلح کل» به معنی اخص، دین و گرایشی است که در دربار اکبر شاه (فرمانروایی ۹۶۴-۱۰۱۴ ق) تبلیغ می‌شد و بعد از وفات او از رونق افتاد.

۳. در این باره نگاه کنید به مقاله «نگاهی به سیر تحول نشانه‌های نگارشی در خط فارسی» صفحه ۲۹۹.

۴. در لغت به معنی چشم گربه است. علت این نامگذاری وجود نقطه‌ای در وسط آن است که اگر تکان دهند به اطراف سنگ حرکت می‌کند.

۵. ذبابی و زنگاری از انواع زمرد است.

۶. خاندان صاحب عرایس - ابوالقاسم عبدالله کاشانی - در کاشیگری و کاشی‌پزی مهارت داشتند. به همین سبب او بخشی از تخصص و شیوه کاشی‌پزی خاص خانواده خود را در فصل پایانی بیان کرده است.

۷. درباره محمد منصور دشتکی و جواهرنامه او مراجعه کنید به مقاله «صدرالدین دشتکی شیرازی، زندگی، آثار و آراء فلسفی» نوشته پروین بهارزاده، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۶۶، زمستان ۱۳۷۸: صص ۱۳۹-۱۵۹.

۸. نیلج در لغتنامه معرب نیل دانسته شده است و به معنی عصاره نیل است یا نیل که بدان چیزها رنگ کنند.

۹. نکات فراوان، مفصل، درخور توجه و مهم در اثر، از گنجایش این مقاله خارج است؛ به همین سبب نویسندگان این مقاله تصمیم گرفتند در نوشته‌ای مجزا به تحلیل و بررسی نثر فنی مناظره پردازند.

منابع

۱- استاجی، اعظم؛ فیروزیان‌پور اصفهانی، آیلین (۱۳۹۱). «نگاهی به سیر تحول نشانه‌گذاری در خط فارسی»، همایش ملی نقد ادبی، دوره دوم، ۲۷۴-۳۰۰.

۲- بهارزاده، پروین (۱۳۷۸). «صدرالدین دشتکی شیرازی، زندگی، آثار و آراء فلسفی»، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۶۶، ۱۳۹-۱۵۹.

۳- دانایی، محسن منوچهر (۱۳۷۶). فرهنگ گوهرشناسی، به کوشش محمدعلی بیداخوبدی، تهران: مؤسسه فرهنگی عابدزاده.

۴- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغتنامه دهخدا، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: مؤسسه لغتنامه دهخدا، چاپ دوم از دوره جدید.

۵- زاوش، محمد (۱۳۴۸). کانی‌شناسی در ایران قدیم، تهران: بنیاد فرهنگ ایران (چاپخانه خرمی).

۶- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۰). نسخه‌شناخت، تهران: میراث مکتوب.

۷- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۴۸). تنسوخ‌نامه ایلیخانی، تصحیح و مقدمه و تعلیقات مدرس رضوی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران (چاپخانه زر).

۸- کاشانی، عبدالله (۱۳۸۶). عرایس الجواهر و نفائس الاطایب (جواهرشناسی، کاشیگری و عطرها)، به کوشش ایرج

افشار، تهران: المعی.

- ۹- محمد بن منصور (۱۳۵۵). *گوهرنامه سلطانی*، به کوشش منوچهر ستوده، جلد ۴، تهران: فرهنگ ایران زمین.
- ۱۰- میرصادقی، جمال (۱۳۷۶). *عناصر داستان*، تهران: سخن، چاپ سوم با ویرایش جدید.
- ۱۱- میهنی، محمد بن عبدالخالق (۱۳۷۵). *دستور دبیری*، تصحیح سید علی رضوی بهابادی، یزد: بهاباد.
- ۱۲- *نسخه خطی مناظره گوهرها*، مجموعه به شماره ۴۹۲۵۹۷، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- ۱۳- نیشابوری، محمد بن ابی البرکات جوهری (۱۳۸۳). *جواهرنامه نظامی*، به کوشش ایرج افشار و با همکاری محمدرسول دریاگشت، تهران: میراث مکتوب، چاپ اول.
- ۱۴- واعظ کاشفی، حسین (۱۳۶۹). *بدایع الافکار و صنایع الاشعار*، ویرایش میرجلال‌الدین کزازی، تهران: مرکز.